

В. М. Щербатюк

СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ МАХНОВСЬКОГО СЕЛЯНСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

У статті висвітлено стан дослідження селянського повстанського руху на чолі з Н. Махном у сучасній українській історіографії. Показано вплив загальних тенденцій розвитку історичної науки на дослідження махновського та селянського повстанського рухів 1917–1921 рр. загалом. Персоніфіковано внесок українських істориків у дослідження сутності теми. Розкрито висвітлення постаті Н. Махна. Увага звернена на прогалини в дослідженні теми та визначено коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення.

Ключові слова: махновський селянський повстанський рух, Н. Махно, історіографія, наукові дослідження, селянство

У перші роки після проголошення незалежності України характерною рисою української історіографії стала критика радянських ідеологічних стереотипів. Проте, значна частина істориків першої половини 1990 х рр., продовжуючи знаходитись у залежності від політичної кон'юнктури, шукала альтернативу пануючій у радянський час марксистсько-ленінській методології. Однак вже з другої половини 1990 х рр. ситуація кардинально змінилася: накопичені документальні та наукові матеріали сприяли утвердженню нових підходів до оцінки радянської історіографії. Стан останньої вчені визначили як кризовий. Це наглядно засвідчили наукові публікації та дисертація В. Головка – «Криза сучасної історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст» [1], де обґрунтовано феномен кризи в історичній науці, на підставі вивчення марксистсько-ленінської та діаспорної історіографічних традицій і праць сучасних дослідників.

З огляду на досвід у галузі накопичення знань, привертає увагу той факт, що дослідження селянського повстанського руху невіддільне від загальних тенденцій розвитку історичної науки. Це яскраво виявилось у сучасному історіографічному періоді селянського повстанського руху, для якого характерним є застосування вітчизняними істориками таких пізнавальних технологій, як теорія тоталітаризму, методи цивілізаційного підходу, методи соціальної історії, концепції модернізму тощо. У ХХІ ст. ці технології отримали подальший розвиток, визначено перспективні лінії їх застосування у сучасній українській історичній науці. Для вивчення минувшини вагомим значення набуло застосування міждисциплінарних підходів, пізнання механізму історичного процесу тощо. Новітні підходи у системі пізнання та їх застосування значною мірою сприяють переходу від старої до нової парадигми пізнання.

Рубіж ХХ–ХХІ ст. супроводжувався науковим піднесенням історичної науки, що яскраво виявилось і в дослідженні селянського повстанського руху, спочатку в контексті окремих аспектів і узагальнень з Української революції 1917–1921 рр. та суміжних з повстанством тем. Згодом селянське повстанство все більше стало безпосереднім об'єктом досліджень. Нині з цієї проблематики, на основі нових, ідеологічно незаангажованих методологічних засад і світоглядних орієнтирів, захищено чимало дисертацій, видрукувані збірники документів та монографічні дослідження, опубліковані статті, з'явилися нові дослідження історіографії селянського повстанського руху й історіографії окремих його питань.

Не дивно, що у селянському повстанському русі після 1991 р. найперше дослідники звернули увагу саме на махновський рух і на постать Нестора Івановича Махна – одного з найвідоміших селянських отаманів

України. Ще й нині вчені намагаються зрозуміти, яким чином він намагався знайти для українського селянства шлях у революції, зрештою, власний національний розвиток. Відтак, метою цього дослідження є з'ясування стану наукової розробки повстанського руху, на чолі з Н. Махном, у сучасній українській історіографії. Досягти її плануємо через розв'язання наступних завдань: провести аналіз основних праць джерельного комплексу, доповнити попередні оцінки; керуючись принципом наступності, простежити спадкоємність розвитку знань про махновський селянський повстанський рух; персоніфікувати внесок українських істориків у дослідження сутності теми; показати висвітлення постаті Н. Махна; окреслити найбільш характерні недоліки та виявити прогалини в дослідженні проблеми, визначити коло питань, які потребують подальшого наукового осмислення.

Автор уже зупинявся на пропонуваній темі [2], але з часом її історіографія збагатилась і потребує певного переосмислення. Щоправда цей процес неможливий без звернення до попередніх узагальнень, окремих їх уточнень і доповнень. Тому, на наш погляд, найбільш повне висвітлення стану дослідження питання буде досягнуто з урахуванням комплексного підходу – попередні оцінки джерел мають доповнюватись аналізом нових досліджень.

На початку 1990-х рр. було видрукувано перші збірники документів з історії махновського руху. Зокрема звертає увагу книга «Нестор Іванович Махно: Воспоминания, материалы и документы» [3]. Це перша в пострадянській Україні публікація спогадів, матеріалів, документів з історії як махновського, так і селянського повстанського рухів. Важливими для спростування, нав'язаної у радянський час, думки про махновську армію як про бандитів і грабіжників були опубліковані в книзі документів махновців, що їх виявив у архівах упорядник видання В. Верстюк.

Нині тема махновського руху активно розробляється в українській історіографії. Причину цього вдало підмітив А. Лисенко: «Унікальність самого явища, нетрадиційність форм і методів боротьби, масовість руху привернули до себе увагу дослідників» [4, 12]. Відомий історик В. Солдатенко, характеризує стан історіографічної розробки й актуальні проблеми дослідження Української революції 1917–1921 рр., підкреслив, що у деяких авторів, які досліджують феномен махновщини, сформувався «оригінальний погляд на проблеми повстанської боротьби». Серед них він справедливо назвав В. Верстюка та В. Волковинського [5, 78]. Справді, в історичній науці вже визнано, що наукова вартість досліджень В. Верстюка та В. Волковинського, перш за все, визначається залученням до наукового обігу значного обсягу архівної інформації та новими підходами до проблеми.

Грунтовно здійснила аналіз дослідження махновського руху і Т. Мармазова. У дисертації – «Історіографія повстанського руху в Україні під проводом Н.І. Махна (1918–1921 рр.)» [6] – вона висвітлила стан наукової розробки проблеми, проаналізувала процес нагромадження наукових знань у сфері, яка стосується витоків повстанського руху в Україні, на чолі з Н. Махном, та чинників, які безпосередньо зумовили широкомасштабну селянську боротьбу, а також закономірності та ступінь її політичної, ідеологічної й організаційної підготовленості. У роботі здійснено узагальнення оцінок ролі махновського руху в українській історіографії, звернено увагу, що лише після 1991 рр. з'явилися досить об'єктивні дані щодо розмаху селянської боротьби і потенціалу махновської армії.

Водночас дослідниця дійшла висновку, що оцінки значення руху, під проводом Н. Махна, є глибоко суперечливими й коливаються в діапазоні його тлумачення між «соціальним бандитизмом під анархічними гаслами», з одного боку, й загальнонародним буржуазно-демократичним – з іншого. Відтак, інтегральна оцінка руху, на основі ґрунтовного осмислення його сутності на різних етапах, фактично відсутня. На нашу думку, авторка мала на увазі інтегровану оцінку, тобто, загальну [6, 15]. Підтримаємо твердження Т. Мармазової, що вивчення махновського руху ще далеке від завершення. Тому ми переконані, що важливим є подальший науковий пошук, а також впровадження його напрямів, визначених ученою. Маловивченими є відмінності розвитку махновського повстанського руху в окремих землях України. Незважаючи на появу досліджень з історії махновщини в тому чи іншому регіоні, його регіональні особливості, спричинені як відмінностями в історичному розвитку окремих земель, так і специфікою ментальності українських селян, також залишаються недослідженими до кінця.

Привертає увагу й праця Т. Мармазової «Періодизація та історичне значення махновського руху» [7], де наводиться аналіз сучасної історичної літератури щодо проблем періодизації селянського махновського руху. Зокрема історик охарактеризувала спроби його періодизації, запропоновані В. Верстюком, В. Волковинським, О. Тимощуком, В. Королем, В. Чопом. Найбільш вдалою вона вважає періодизацію В. Верстюка, а її особливістю вважає те, що «дослідник виділив етап боротьби окремих груп махновців проти радянської влади вже після втечі Н. Махна за кордон» (тобто, з 28 серпня – до кінця 1921 р.). Щоправда зазначає, що авторові можна закинути у відмові використати єдиний критерій періодизації [7, 90]. Втім, нам важко погодитися з її твердженням щодо «втечі Н. Махна за кордон». Повною мірою він відповідає підходам, що панували в радянській історіографії стосовно отамана. Ми переконані, що це був вимушений, хоч і організований, відхід. Таку ж думку обґрунтовує й Д. Архирейський [8–9].

Оригінальністю дослідження та висновками щодо махновського руху вирізняється дисертація О. Тимощука – «Анархо-коммунистические формирования Н. Махно» та однойменна монографія [10–11]. Автор використав значний пласт документів, спеціальну літературу, часто протилежного ідейно-політичного спрямування, детально прослідкував бойову діяльність, підпорядкованих Н. Махно, загонів, провів аналіз тактики ведення воєнних дій. Однак сумнівним є його твердження щодо ідейної спорідненості махновців і більшовиків, тим більше переконання про більшовизм махновців [11, 17]. Якби автор вдався до детального аналізу впливу аграрної політики більшовиків в українському селі на взаємини махновців і більшовиків (а його автор уник), то цього було б достатньо, аби відхилити такі висновки. Тому є закономірним, що ряд сучасних істориків, зокрема В. Мороко, звернули увагу на необхідність більш доказових фактів та обґрунтувань на захист переконань О. Тимощука [12, 259].

Анархістські ідеї, що сприймалися махновцями, та процесу такого впливу викладені в ґрунтовній дисертації М. Боровика [13]. Історик зазначив, що у Н. Махна з ідейними анархістами неодноразово виникали конфлікти, які доходили до розриву. Вчений робить також доречні застереження, що махновська програма в ході революції 1917–1921 рр. зазнавала суттєвих трансформацій, «основний зміст яких полягав у пошуку реалістичних шляхів практичної реалізації анархістського

суспільного ідеалу, однак ці пошуки не дали позитивного результату» [14, 13].

Разом із тим історіографія махновського руху, збагачившись останнім часом ґрунтовними дослідженнями, не уникла прогалин, однією з яких є реконструкція ідеології махновського руху, суспільного і військового устрою махновщини. Так, В. Чоп переконує, що існує потреба у створенні комплексної роботи з цих проблем, які дадуть змогу відтворити історичну картину внутрішнього життя та організації такого історичного явища, як махновщина. Зазначимо, що аналіз цієї проблеми й об'єктивне її обґрунтування та висвітлення дозволить скоригувати позицію української історичної науки щодо місця і значення махновського руху в історії України. Певною мірою на це були спрямовані зусилля В. Чопа в дослідженні «Махновський рух в Україні 1917–1921 рр.: проблеми ідеології, суспільного та військового устрою» [15].

Останній розвинув, початий у 1990-х рр., відхід від стереотипів, що домінували стосовно махновського руху за радянської доби. Висновки дослідника, хоч і дискусійні, проте, на наш погляд, заслуговують на увагу. Так, він твердить про ознаки державності в махновському рухові, які склалися через опанування повстанцями значної території, створення власної політичної системи, збройних сил та ідеології. Вчений вказує на головні характеристики стану державності у махновському рухові: республіканську форму правління, що сполучалася з певними авторитарними тенденціями; декларовану колективну власність на землю; використання системи ринкового товарообміну; товарне зернове землеробство; відсутність чітких кордонів і самоназви; мілітаризація життя; сповідування ідеології, спрямованої на здолання в майбутньому державного стану суспільства [16, 16].

Привернула увагу дослідників і діяльність Н. Махна щодо спроб поширення повстанського руху у Воронежській, Курській губ., Донській області, на Кубані та Нижньому Поволжі, навіть у Сибіру [17, 137, 139]. Вчені дотримуються думки, що Н. Махно спрямував рух свого загону на захід, з метою підняти повстання в Галичині. Однак крах планів, виснажлива боротьба з більшовицькою владою і воєнні невдачі спонукали залишити терени України. ґрунтовно останній рейд Н. Махна проаналізував Д. Архирейський [8–9]. Залучивши матеріали бюлетеня секретно-інформаційного відділу РНК УСРР, складеного на підставі отриманих результатів, проведеного червоноармійськими частинами розслідування та праць дослідників махновського руху, він детально проаналізував події 25–28 серпня 1921 р. і дійшов висновку, що відступ отамана за кордон був досить організованим. Повстанці, незважаючи на втрати і втому, зберегли сувору дисципліну і до кінця залишалися повноцінним військовим підрозділом [9, 39], а переправа через Дністер, яка обросла в історичній літературі легендами, була невеликою військовою операцією, в якій вирішальну роль відіграли не сила зброї, а досвідченість, хитрість, рішучість махновців і відмінне знання ворога [8, 111].

Науково виваженим виглядає і таке твердження Д. Архирейського: «За Дністром же починався новий етап у житті кожного бійця невеличкого осколка грізної колись махновської армії українських повстанців» [9, 40]. Про долю Н. Махна безпосередньо в еміграції йдеться у працях В. Березинського [18], М. Гетьманчука [19] та ін. Так, перший, застосовуючи праці російських авторів, дискутує щодо патріотизму отамана [18, 12], а інший твердить, що отаманові бракувало

національної свідомості [19, 108]. На противагу їх доводам виступив В. Чоп, переконуючи, що з процесом пробудження самосвідомості української нації почалася спонтанна українізація махновського руху. Історик запевнив, що махновську ідеологію не можна вважати антиукраїнською [20, 206], більше того він наголошує на притаманності махновцям національних рис, порівнявши їх з психологічним типом запорожців [21]. Натомість А. Лисенко щодо махновської ідеології запевняє, що вона підійшла до вироблення власного варіанта української ідеї [4, 11]. Про національний характер махновського руху переконує й О. Тимков, звертаючи увагу на тісну органічність селянського махновського руху саме з українством і запевняючи, що цей рух мав національний характер, адже його підтримувало селянство, котре «задохалося» від продрозверстки [22, 31].

Показати не лише долю та життєвий шлях Н. Махна, але й за допомогою фактів довести жорстокість поведінки, що була притаманна як махновцям, так і червоноармійцям спробували Т. Беспечний і Т. Букреєва [23]. Однак автори використовують у праці радянську термінологію, інколи самі махновські загони помилково називають бандами (с. 190). Окремі посилання праці не дають точної уяви про документ (с. 127). У посиланнях на «Український історичний журнал» (1990 р., № 6) (с. 119, 126) не зазначено матеріал, з якого подається цитата. Те ж саме спостерігаємо в посиланнях на журнал «Вопросы истории» (1966 р., № 9) (с. 108).

Праця «Розповідають фотокартки» [24] складена на основі споминів і листів дружини Нестора Івановича – Галини Кузьменко, його дочки Олени Міхненко та деяких авторських розвідок В. Яланського і Л. Верьовки, проілюстрована документальними фотоматеріалами, з яких значна частина опублікована вперше. Матеріали спеціальних архівів, що містяться у книзі, гармонійно подані на тлі історичних подій. Видання є одним із перших, де Гуляйполе представлено не бандитським містечком, як стверджувалося у радянській час, а, згідно авторів – «маленьким Віднем», «маленьким Петроградом», містечком, якому не бракувало ні культури, ні революційності» [24, 2].

У краєзнавчому дослідженні Л. Яруцького, зокрема у розділі «Нестор Махно и евреи» книги «Евреи Приазовья» [25], автор провів розслідування на підтвердження місця і стану поховання колишнього отамана: урна з прахом Махна – в колумбарії кладовища Пер-Лашез в Парижі (офіційно – Східне кладовище), якоїться в чарунці під номером 6686 біля Стіни комунарів. Поруч встановлено барельєф [25, 84–101]. Дослідження «Махно и махновцы» [26] примітне тим, що Л. Яруцький додав до матеріалу вкраплення краєзнавчих відомостей з історії Маріупільщини. Це значною мірою відволікає від основної лінії дослідження. Однак автор зробив це цілеспрямовано, залишивши за собою «право вибору тих епізодів життя батьки Махно, які потрібні для книги розповідей краєзнавця» [26, 13].

Проте, сьогодні краєзнавчі дослідження вийшли далеко за межі «розповіді». Про їх рівень і значення в науці академік П. Тронько відзначав: «Регіональна та краєзнавча тематика практично присутня в усіх наукових форумах гуманітарного і навіть природничого профілю» [27, 30]. Це свідчить, що в історичній науці останнього десятиліття утвердився новий науковий метод пізнання – поєднання результатів пошуків місцевих краєзнавців з професійними науковими методами дослідження. Хоча важливою вимогою до таких праць мають бути неупередженість і виваженість у підходах, адже у випадку, коли історики, як зазначив В. Солда-

тенко, «прагнуть довести переваги практики розв'язання актуальних проблем революційної доби» в тому чи іншому регіоні, тоді «дедалі очевиднішими стають вади практики проведення досліджень революційних подій у регіонах України», а «регіоналістичний підхід, місцевий патріотизм не лише не сприяють відтворенню цілісної картини загальноукраїнського процесу, а продукують нічим не виправдані своєрідні неприродні змагання на історичному ґрунті» [28, 97].

У контексті пізнання образу і діяльності Н. Махна та махновського руху важливими є, суміжні з історичною наукою, дисертації, зокрема В. Михайлюти [29] й О. Атоян [30]. Однак окремі переконання останньої, на нашу думку, є дискусійними, а то й неприйнятними. Так, селянська війна, як зазначає О. Атоян, у нових історичних умовах (тобто, в добу Української революції) доводила «жвавість пам'яті селян про власну визвольну традицію» (с. 36). З цим не можна не погодитись, але далі авторка чомусь посилається на традиції О. Пугачова і С. Разіна, виступи яких тісно переплетені з історією Росії. Масові виступи українських селян 1917–1921 рр. глибше і природніше пов'язані з традиціями козацьких повстань кінця XVI – початку XVII ст., визвольною війною 1648–1657 рр., гайдамацьким рухом. Така аналогія була б значно доречнішою та історично обґрунтованою.

Здійснюючи науковий огляд і аналіз праць українських дослідників махновського повстанського руху, підкреслимо, що вчені одностайно віддають належне махновцям за їх героїчну боротьбу з військами Центральної Ради, австро-німецькими, гетьманськими, петлюрівськими, денікінськими, врангелівськими частинами, Червоною армією. Немає сумнівів у тому, що махновщина сприяла розгортанню селянського повстанського руху. Однак певною мірою погодимось з О. Бабічевою, що, якби Н. Махно володів більш широкими знаннями з історії суспільно-політичних питань, революційне повстанство мало би більше перемог, що, вірогідно, відіграло б можливо й не вирішальну [31, 54], як зазначає авторка, проте, вагому роль у подальшій долі Української революції.

В останній час українська історіографія махновського повстанського руху якісно зростає і поглиблюється, за рахунок нових монографічних досліджень, що присвячені одній (моно) темі, й узагальнюючих праць. Прикладом останніх років можуть бути праці як молодих дослідників (В. Солов'ян [32]), так і знаних (Г. Капустян). Зокрема привертають увагу праці останньої – «Махновський повстанський рух в контексті Української національної революції» [33], «Махновщина через призму селянської та української революції» [34] та ін. Також набув наукової ваги у цьому питанні ряд регіонально краєзнавчих досліджень [24–26; 35]. Особливою рисою нових друкованих праць в історіографії махновського руху є висвітлення малодосліджених проблем. Із науковців істотний внесок у цей процес зробили В. Верстюк, В. Волковинський, Д. Архирейський, М. Боровик, Г. Капустян, Т. Мармазова, Ю. Митрофаненко, О. Тимков, А. Тимошук, Ю. Федоровський, В. Чоп та ін. Так, незважаючи на перебільшений вплив анархізму на махновський рух, все ж неспростовними в історіографії залишаються висновки В. Верстюка, згідно яких, обставиною, яка підняла цей рух на особливу висоту, було те, що ядро повстанства володіло окремими елементами політичної культури [36, 352].

Узагальнення доробку сучасної української історіографії з проблем махновського повстанського руху дозволяє говорити про те, що він залишив помітний слід

